

نقد و ارزیابی کتاب گفتارهایی در زمینه اقتصاد، علوم اجتماعی و شناخت روش علم

سید محمدرضا امیری طهرانی زاده*

چکیده

آن چنان که در مقدمه نگارنده آمده است این اثر منتخبی از مقالات، گزارش های، سخنرانی ها و مصاحبه های چاپ شده یا چاپ نشده است که به دوران عضویت دکتر تمدن در هیأت علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران و دوره بازنشستگی او مربوط می شود. و تنها شرح زندگی مختصر پنج دانشمند ایرانی و مقاله حقوق طبیعی پیش از این دوران نگارش یافته است. این مجموعه به لحاظ موضوع و کیفیت مطالب بسیار متنوع و پر دامنه است. کتاب در یک نگاه کلی به موضوعات علم، منطق، اقتصاد، حقوق، و زندگی نامه دانشمندان ایرانی می پردازد. مطالب کتاب در هفت فصل با این عنوان ها تنظیم شده است؛ مسائل روش شناختی، مکاتب اقتصادی، موضوعات اقتصادی، موضوعات حقوقی، برخی شخصیت های اقتصادی، موضوعات منطقی، و برخی شخصیت های تاریخ علم ایران. شاید به لحاظ همین تنوع در مطالب و موضوعات است که نگارنده در مقدمه خود از این نوشتار تعبیر به مجموعه می کند. با وجود این که این مجموع به عنوان یک کتاب درسی تدوین نشده است، اما به لحاظ مطالب متنوعی که برای دانشجویان و دانش آموزان اقتصاد دربردارد، از هر کتاب درسی متعارفی حیاتی تر است.

کلیدواژه‌ها: روش شناسی اقتصاد- علوم اجتماعی- مکتب های اقتصادی- تاریخ علم

۱. معرفی و توصیف اثر

علاوه بر تنوع موضوعات فصل های هفتگانه ی کتاب، عناوین ذیل هر فصل نیز بسیار متنوع و متفاوت است. عناوین ذیل مسائل روش شناختی در فصل اول عبارتند از؛ ویژگیهای پژوهش نظری در علوم انسانی، مفاهیم علم و فلسفه علم، رابطه قضاوتهای ارزشی و قضاوتهای مبتنی بر واقعیت در علوم اقتصادی و اجتماعی، علم اقتصاد و مطالعات میان رشته ای، ابعاد رابطه دین و علم و مقام علم دینی، ارتقای علم و فناوری و نقش جامعه علمی، روش ریاضی در اقتصاد، و بعضی جنبه های اختصاصی علوم اجتماعی.

عناوین متنوعی که در فصل دوم ذیل موضوع مکاتب اقتصادی آمده است عبارتند از؛ دستاوردهای مکتب انتخاب عمومی، مکتب تاریخی آلمان و نهادگرایی قدیم، سوسیالیسم معاصر و مواضع جدید احزاب سوسیالیسم اروپایی، و نکات برجسته دو سخنرانی توسط دو بنیان گذار مکتب تنظیم.

عناوین مندرج در فصل سوم درباره موضوعات اقتصادی عبارتند از؛ نگاهی به چالشهای اقتصادی دولت، دو برداشت اساسی درباره ماهیت برنامه و رسالت برنامه ریز، اقتصاد رفاه لیبرالیستی آیا مبنای علمی دارد؟ مسئولیتهای علمی و اخلاقی اقتصاددان، سوگندنامه دانش آموختگان اقتصاد، درباره سرگذشت یک علم، درباره مزد و رابطه آن با اهمیت شغل و با بهره وری کار، به هم پیوستگی برنامه ریزی اقتصادی ملی و برنامه ریزی اقتصادی منطقه ای، و آموزش علم اقتصاد و تحقیقات اقتصاد.

عناوین فصل چهارم درباره موضوعات حقوقی چنین است؛ آرای گوناگون درباره حقوق طبیعی یا حقوق فطری، موضوع و منابع حقوق تجارت، و داوری اتاق بازرگانی بین المللی.

عناوین فصل پنجم درباره برخی شخصیت های اقتصادی بدین قرار است؛ زمینه های عمده فعالیت علمی جیمز بوکانان، مظلومیت علم اقتصاد (یادی از شادروان دکتر حسین پیرنیا)، تفکر علمی و توسعه اقتصادی و اجتماعی، معیارهای عدالت از نظر جان رالس، و کل ها و جزء ها، نظریه عمومی رفتار سیستمی.

در فصل ششم درباره موضوعات منطقی دو عنوان ذکر شده است؛ مختصری از منطق علوم قیاسی، و تقسیم بندی ها و انواع مغالطه یا سفسطه. و در فصل هفتم درباره برخی شخصیت

های تاریخ علم ایران هم چون زکریای رازی، حکیم عمر خیام، ابوریحان بیرونی، غیاث الدین جمشید کاشانی و خواجه نصیرالدین طوسی بحث شده است. گذشته از تنوع پر دامنه‌ی عنوان‌ها و موضوعات کتاب، سطح علمی مطالب آن نیز از مصاحبه‌ای متعارف درباره زندگینامه علمی مرحوم دکتر تمدن تا گزارش پرمایه و ارزشمند فرصت مطالعاتی در دانشگاه‌های امریکا و فرانسه درباره نظریه انتخاب عمومی تناوب دارد. علاوه بر این کمیت و حجم مطالب نیز از یادداشت سازمانی چهار صفحه‌ای تا گزارش علمی بیش از پنجاه صفحه در نوسان است.

۲. ارزیابی شکلی اثر

کتاب در قطع وزیری در ۴۰۳ صفحه با جلد شمیم به چاپ رسیده است. طرح جلد کتاب با شبحی از افراد و شخصیتها، نقشهایی رئالیستی از متون و آثار علمی، و نمودارهایی نمادین از اقتصاد، در مجموع قابل قبول است. کاغذ و صحافی کتاب با چسب گرم مناسب است، گرچه چاپ کتاب از کیفیت یکدست و خوبی برخوردار نیست و برخی صفحه‌ها کمرنگ است. صفحه‌آرایی کتاب معمولی است، قلم و حروف متن کتاب خوب است اما عنوانها با قلم ترافیک چاپ شده است که به هیچ وجه زیننده یک کتاب علمی و دانشگاهی نیست. قلم نگارنده در مطالب نگارشی روشن و سلیس است، گرچه در مقدمه کتاب خاطرنشان ساخته اند که در اثر تجاربی نه چندان مساعد که از برخی ویراستاران داشته‌اند، مقالات این مجموعه ویراستاری نشده است. ویرایش مطالب سخنرانیها و مصاحبه‌ها مناسب است. اما سهو و خطاهای متعددی از نظر قواعد و علائم سجاوندی و اغلاط چاپی در کتاب به چشم می‌خورد. نکته درخور تأمل دیگر که نگارنده در مقدمه خود به آن اشاره می‌کند، حذف منابع مقالات جز در مواردی اندک است که با استدلال پرهیز از افزایش حجم این مجموعه انجام شده است. دلایل هر چه که باشد، به نظر می‌رسد کاستی عمده‌ای به شمار می‌رود. به ویژه این که شیوه ارجاعات در اندک مقالات دارای ارجاع نیز اسلوب ارجاع دهی به طور دقیق رعایت نشده است. نه تنها از شیوه دایره‌المعارفی با ذکر منابع در درون متن که امروزه بیشتر رواج دارد پیروی نشده است، بلکه منابع به ترتیب ارجاع شده در متن، در پی نوشت مرتب نشده بلکه به ترتیب الفبایی آمده است. از این رو شماره گذاری ارجاعات درون متن نامتعارف و ناپیوسته است؛ مثلاً نخستین ارجاعات در مقاله دستاوردهای مکتب انتخاب

عمومی در ص. ۱۰۳ با شماره (۳۵) آغاز می شود و سپس در ص. ۱۰۴ با شماره (۳۱) و در ص. ۱۰۶ با شماره (۸) ادامه می یابد.

۳. ارزیابی محتوایی اثر

هم چنان که یاد شد این مجموعه مقالات با اهداف درسی تدوین نشده است. از این رو لزوماً با سرفصلهای مصوب رشته اقتصاد تطابق ندارد. لیکن با توجه به رویکرد فلسفی، روش شناختی و میان رشته ای این اثر خواندن بخش عمده ای از مطالب آن برای دانشجویان و دانش آموختگان علوم اقتصادی بسیار سودمند است.

از ویژگیهای برجسته ی این مجموعه گفتارها این است که حاوی مطالبی فلسفی، روش شناختی، اخلاقی و حتی دینی است که به نحو مسئله مند و در ربط با مسائل نظری و عینی جامعه تحقیق شده است. درباره هریک از موضوعات یادشده منابع بسیاری در دسترس خوانندگان هست، اما نگاه مسئله محور و در ارتباط با وضعیت جامعه کمتر به چشم می خورد. مؤلف کتاب با نگاهی مسئولانه به علم اقتصاد، درباره مسئولیتهای اجتماعی اقتصاددانان، ضرورت پژوهشهای میان رشته ای علم اقتصاد و علوم اجتماعی، نقد آموزش و تحقیقات اقتصادی، نسبت علم و دین و علم دینی پرداخته است. گرچه این مباحث بخشی از گفتارهای این مجموعه را تشکیل می دهد، اما همین بخش از کتاب با توجه به خلاقیتها و نوآوریهای که دارد به تنهایی خواندنی و ارزشمند است.

با توجه به این که این اثر، مجموعه ای از گفتارهاست، لزوماً میان بخشهای آن انسجام معینی انتظار نمی رود. البته هر گفتار به تنهایی از انسجام و استحکام تحلیلی بسیار خوبی برخوردار است که حاکی از سابقه علمی میان رشته ای و جامع الاطراف بودن مؤلف است. مؤلف در گفتار علم دینی با اشراف به فلسفه و روش شناسی علم به طور دقیق به تجزیه و تحلیل نسبت علم و دین و تبیین دیدگاه خود در تعریف علم دینی می پردازد. هم چنین در بررسی دستاوردهای مکتب انتخاب عمومی با بررسی نوشتگانی این موضوع تسلط خود به مباحث اقتصاد سیاسی را به وضوح نشان می دهد. و در مقاله حقوق فطری درباره فلسفه حقوق با چیرگی قلم می زند.

با توجه به این که مؤلف به مسائل ایران توجه داشته است، هرچند در همه گفتارها لزوماً از پنجره ارزشهای اسلامی به موضوعات نگاه نکرده است، به دلیل رویکرد مسئله محور و روشمند خود در مطالعات و تحقیقات اقتصادی و اجتماعی، یافته های او با ارزشهای اسلامی و ایرانی سازواری و سازگاری دارد. نگاه عالمانه، غیرجانبدارانه و دردمندانه مؤلف به مسائل ایران بر هماهنگی و سودمندی نتایج مطالعات او برای جامعه و کشور افزوده است. گردآورنده تلاش کرده است که گفتارهای مؤلف را بنابر موضوع آنها دسته بندی کند که تا حدودی موفق بوده است. موضوعات به ۵ دسته ی روش شناسی، تاریخ علم، منطقی، اقتصادی و حقوقی تقسیم شده اند. بخش اقتصادی به نوبه خود به دو زیربخش نهادهای اقتصادی و شخصیت های اقتصادی تقسیم شده است. البته در فهرست کتاب، بخشهای و زیربخشها همگی در کنار هم در ۷ بخش ذکر شده است. از این رو به نظر می رسد که فهرست بندی کتاب قابل بهبود است.

۴. نتیجه گیری

به رغم کاستیها و نارساییهای شکلی اثر که به آنها اشاره شد، این مجموعه از ویژگیهای بسیار مهم و قابل توجهی برخوردار است که در سایر متون مشابه کم نظیر است. با توجه به رویکرد پوزیتیویستی و تخصص گرایی غالب در دانشگاه ها و مراکز آموزشی کشور، این مجموعه به ابعادی میان رشته ای اقتصاد می پردازد و در نوشتارها و مقالات متعدد سعی می کند ابعاد این مسئله را روشن سازد. مؤلف توضیح می دهد که در دوران تحصیل در دانشگاه علوم اقتصاد و رشته های گوناگون و مطالعات بین رشته ای شرکت کند (ص. ۲۲۴) و در مقام استاد دانشکده اقتصاد نیز بیش از ۳۵ درس گوناگون در موضوع های متنوع ارائه و تدریس کرده است (ص. ۲۲۴). در مبحث رابطه قضاوتهای ارزشی و قضاوتهای مبتنی بر واقعیت به نسبت واقعیت و ارزش در علوم اقتصادی و اجتماعی می پردازد. در مبحث علم اقتصاد و مطالعات میان رشته ای به طور مشخص این مسئله را کندوکاو می کند. در مبحث رابطه علم و دین و مقام علم دینی درصدد است رابطه دین و اقتصاد و سرانجام اقتصاد اسلامی را صورتبندی کند. و در گزارش علمی دستاوردهای مکتب انتخاب عمومی، به ارتباط علم اقتصاد با علوم سیاسی، حقوق و رفاه اجتماعی و اخلاق می پردازد.

ویژگی دیگر این مجموعه جامع نگری و ذوابعاد بودن مؤلف آن است. سیر تحصیلات دانشگاهی و مطالعات و تحقیقات آکادمیک مؤلف حاکی از این جامعیت است؛ تحصیل در دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران که زمینه آشنایی او را با این سه حوزه دانشی فراهم کرد. ادامه تحصیل در مدرسه اقتصاد و علوم سیاسی لندن، امکان تحصیل در اقتصاد، علوم اداری و جامعه‌شناسی و شرکت در دروسهای فلسفه علم، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی کارل پوپر را برای او میسر نمود. مطالعات و تحقیقات مؤلف که در فهرست مطالب این مجموعه منعکس است نشان از آن دارد که این تنوع و جامعیت در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و حقوقی و اخلاقی به علاوه مسائل روش‌شناختی تداوم یافته است.

ویژگی سوم این مجموعه، مسئله‌مندی مطالبی است که مؤلف به آنها اهتمام داشته است. مسئله‌مندی به این مفهوم که موضوعات انتخابی مؤلف کم و بیش دارای ربطی با مسائل نظری یا عینی جامعه ایران است. مؤلف صرفاً درصدد انجام مطالعه یا تحقیقی با انگیزه علم برای علم یا علم برای رزومه نبوده است. به نظر می‌رسد آن چه در تحقیقات راهنمای او بوده، وضعیت علمی و اقتصادی و اجتماعی ایران و مسائل و مشکلات آن بوده است. یا دست کم در نظر داشته است که از این مطالعات چه بهره‌ای می‌توان برای کشور برگرفت. نکته چهارم مسئولیت‌شناسی و دغدغه‌مندی مؤلف اثر است. آن چه از تنوع عناوین مطالب کتاب و نوع موضوعات آن برمی‌آید این است که مؤلف یک اقتصاددان برج عاج نشین نبوده است که به برگزاری کلاس درس و انجام وظایف متعارف زندگی آکادمیک و شرکت در محافل علمی اکتفا کند. مؤلف دغدغه‌ی کیفیت آموزش و پژوهش در دانشگاه‌ها را دارد و نسبت به مسائل و مشکلات کشور احساس مسئولیت می‌کند. مؤلف بار عظیم نهادینه شدن علم را در درجه اول به عهده جامعه علمی می‌داند (ص. ۷۷) که برای بسط دامنه آموزش عمومی، باید به انتشار کتب علمی نسبتاً ساده و جذاب و ترتیب دادن سخنرانیها پردازد (ص. ۷۸). بنابراین حس مسئولیت‌شناسی است که در همایش بزرگداشت خود درباره مسئولیت‌های علمی و اخلاقی اقتصاددانان سخن می‌گوید (ص. ۲۲۳) و برای دانش‌آموختگان رشته اقتصاد، سوگندنامه تهیه می‌کند (ص. ۲۳۳)

ویژگی دیگری که در این اثر به چشم می خورد، وجود مطالبی است که حکایت از این دارد که نسبت به مسائل فکری و موضوعات مطرح در مجامع روشنفکری آگاه است و درباره آنها تأمل می کند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و به اقتضای استقرار جمهوری اسلامی، مسائل و موضوعات جدیدی در عرصه اداره جامعه و کشور مطرح شد که همواره مطالباتی را فراروی دانشگاه ها و مراکز تحقیقاتی قرار داده است. در برابر این مطالبات انقلابی، واکنش دانشگاه ها غالباً تغافل و کناره گیری از رویارویی با این مسائل بوده است. برای من بسیار درس آموز بود که در این کتاب درباره علم دینی و نسبت علم و دین به عنوان یکی از موضوعات جدی و مناقشه انگیز این ایام در مجامع روشنفکری که کمتر در مجامع دانشگاهی رسمی درباره بحث و گفتگو می شود، از نگاه یک اقتصاددان آشنا به مباحث روش شناسی تحقیق شده است (ص ۶۳). شهامت مؤلف در روبرو شدن با مباحث مناقشه آمیز روز در جامعه، تجزیه و تحلیل اصولی و روشمند از آن مسائل و اعلام موضع علمی خود، کم نظیر و ستودنی است.

ویژگی ششم این مجموعه، پرداختن به مباحث فلسفه علم و روش شناسی از نگاه یک اقتصاددان است. متأسفانه موضوعات فلسفه و روش شناسی اقتصاد در دانشگاه ها و کلاسهای درس بسیار مفعول مانده است. مؤلف تصریح می کند که هر یک از علوم و مخصوصاً رشته های گوناگون علوم اجتماعی ویژگیهایی از خود نشان می دهند که مستلزم طرح مسائل منطقی خاص و روش خاص می باشد (ص ۱۹). و هم چنین یادآور می شود که علم اقتصاد طی تلاشهای جدی برای روشن ساختن مفاهمی و روشهای خود حتی بیش از دیگر علوم اجتماعی با موضوع نقش و اهمیت قضاوتهای ارزشی در احکام علمی مواجهه داشته است (۲۰). نا آشنایی دانش آموختگان رشته های اقتصاد با مسائل فلسفه و روش شناسی علم و بویژه اقتصاد، فرصت شناخت ماهیت و اعتبار نظریه ها، سرمنشأ و روش های نظریه پردازی، شرایط آزمون و تأیید و ابطال، شرایط مشاهده و نسبت آن با نظریه و ده ها مسئله ی دیگر را از آنان می گیرد. دانش آموختگان کوله باری از نظریه را به دوش می کشند درحالی که از ماهیت و کیفیت آنها اطلاع کافی ندارند.

از این رو با وجود این که این مجموع به عنوان یک کتاب درسی تدوین نشده است، اما به لحاظ مطالب متنوعی که برای دانشجویان و دانش آموختگان اقتصاد دربردارد، از هر کتاب درسی متعارفی حیاتی تر است. از این رو پیشنهاد می شود که بخشهای مربوط به فلسفه و روش شناسی علوم اجتماعی و اقتصادی، مباحث میان رشته ای اقتصاد و دیگر علوم

۸۴ *تقدنامه اقتصادی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دو فصلنامه، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان
۱۴۰۰، ۷۷-۸۴

اجتماعی، و مسئولیتهای اخلاقی و اجتماعی اقتصاددانان، به طور گزیده چاپ و در کلاسهای
درس روش شناسی و روش تحقیق در دانشگاه ها تدریس شود.

کتابنامه

جهرمی، محمدحسین تمدن (۱۳۸۹). *گفتارهایی در زمینه اقتصاد، علوم اجتماعی و شناخت روش علم*،
تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

